

**De kwaliteit van het economieonderwijs
aan Nederlandse universiteiten
anno 2010
'Op weg naar de mondiale top vijf?'**

QANU september 2010

Uitgave:

Quality Assurance Netherlands Universities (QANU)
Catharijnesingel 56
Postbus 8035
3503 RA Utrecht

Telefoon: 030 230 3100
Fax: 030 230 3129
E-mail: info@qanu.nl
Internet: www.qanu.nl

© 2010 QANU

Tekst en cijfermateriaal uit deze uitgave mogen, na toestemming van QANU en voorzien van bronvermelding, door middel van druk, fotokopie, of op welke andere wijze dan ook, worden overgenomen.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
1. Doel van het rapport	7
2. De visitatie: aanleiding, opzet en uitvoering	9
2.1. Deelnemende opleidingen	9
2.1. Werkwijze commissie	9
2.3. Beslisregels	11
2.4. De visitatie	11
3. Algemene bevindingen per deelgebied	13
4. De opleidingen economie per instelling	23
5. Enkele aspecten van de opleidingen nader belicht	29
6. Besluit	35
Nabeschuwing	37
Bijlagen	39
Bijlage 1 Universiteiten en opleidingen visitatie Economie 2009	41

Voorwoord

Dit State of the Art rapport beschrijft de bevindingen van de visitatiecommissie Economie met betrekking tot de kwaliteit van het economieonderwijs aan Nederlandse universiteiten anno 2010. De visitatiecommissie geeft in dit rapport haar visie op het onderwijs in de Economie op basis van de QANU-visitaties van de universitaire economieopleidingen. QANU wil door de publicatie van dit rapport een extra dienst verlenen aan universiteiten. Naast een overzicht van de stand van zaken voorziet het rapport in de mogelijkheid kennis te nemen van goede praktijken die de commissie bij de opleidingen gevonden heeft. Door een vergelijkend perspectief te hanteren komen generieke verbeterpunten en ontwikkelingen naar voren die ook in een (inter)nationale context aandacht verdienen. Het belang van de economieopleidingen voor de samenleving wordt extra onderstreept door de huidige financiële economische crisis.

Mr. C.J.Peels
directeur

Drs. J.F.G. Veldhuis
voorzitter bestuur

1. Doel van het rapport

In 2009 heeft een QANU-onderwijscommissie 63 bachelor- en masteropleidingen economie¹ aan zeven Nederlandse universiteiten gevisiteerd.² Dat heeft geresulteerd in evenzoveel visitatierapportages die louter betrekking hebben op individuele opleidingen. Het voorliggende rapport heeft tot doel inzicht te geven in de kwaliteit van en de verschillen tussen gevisiteerde opleidingen door een vergelijkend perspectief te hanteren. Daartoe worden de opleidingen op hoofdpunten vergelijkend besproken op basis van de opleidingsrapporten, alsmede op basis van de ervaringen opgedaan tijdens de bezoeken aan de instellingen. Voor nadere toelichting en specifieke opleidingsbeoordelingen wordt dan ook naar deze rapporten verwezen. Wat niet de bedoeling is van deze vergelijkende exercitie, is om een ranglijst van opleidingen te maken. Dat laten wij graag aan anderen over. Wat hier wel wordt beoogd, is om:

1. algemene conclusies te trekken over eventuele zwakten en sterkten van universitaire economieopleidingen in Nederland;
2. ‘best practices’ te identificeren die nationaal of zelfs internationaal tot voorbeeld kunnen dienen;
3. een analyse te geven van ontwikkelingen in een nationale of internationale context die aandacht behoeven; en
4. opbouwend-kritisch te reflecteren op de huidige visitatiepraktijk in Nederland zoals die is geformaliseerd in NVAO-protocollen.

Vooraf moet worden benadrukt dat het niet de bedoeling is oordelende uitspraken te doen over specifieke opleidingen of instellingen. De hoop is dat door juist een vergelijkend perspectief te kiezen generieke verbeterpunten kunnen worden aangeduid. De overheid heeft de wens uitgesproken het Nederlandse onderwijs in de mondiale top vijf te brengen. In dat licht is opbouwend-kritische reflectie cruciaal, met name over wat goed gaat en wat beter kan. De commissie zal niet in staat zijn om te bepalen of Nederland daarbij in de buurt komt, maar zal in dit rapport de opbouwend-kritische reflectie presenteren.

¹ De aanduiding ‘economie’ is, strikt genomen, te eng, omdat ook opleidingen zoals econometrie en allerlei varianten die raken aan bedrijfskunde (in Nederland vaak bedrijfseconomie genoemd) in deze visitatieronde zijn opgenomen. Gemakshalve wordt echter met de korte aanduiding ‘economie’ gewerkt.

² Niet alle instellingen met economieopleidingen zijn in deze ronde meegenomen, noch zijn alle economiegerelateerde opleidingen van de participerende instellingen gevisiteerd. Daar zijn institutionele (moment van heraccreditatie) en inhoudelijke (wat precies valt onder de vlag van ‘economie’) redenen voor te geven. Dat laat onverlet dat daardoor – helaas – een volledig overzicht van het veld ontbreekt. Daar staat tegenover dat het visiteren van 63 opleidingen voldoende intensief is geweest.

2. De visitatie: aanleiding, opzet en uitvoering

2.1 Deelnemende opleidingen

De meeste economieopleidingen van Nederlandse universiteiten zijn in 2011 toe aan heraccreditatie. Bij de aanvraag voor heraccreditatie dient een beoordelingsrapport van een erkende visiterende en beoordelende instantie ingediend te worden. QANU is door de universiteiten gevraagd om deze beoordeling te organiseren. Van de beoordelingen van de in totaal 63 opleidingen is verslag gedaan in opleidingsrapporten. Een lijst met universiteiten en opleidingen die aan deze visitatieronde hebben deelgenomen, is opgenomen in bijlage 1. Het betreft de Universiteit van Amsterdam (UvA), Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR), Rijksuniversiteit Groningen (RUG), Universiteit Maastricht (UM), Universiteit van Tilburg (UvT), Vrije Universiteit Amsterdam (VU) en Wageningen Universiteit (WU). Ten behoeve van de uitvoering van de visitaties heeft QANU een commissie van deskundigen geïnstalleerd.

2.2 Werkwijze commissie

Het QANU-bestuur heeft in samenspraak met het decanenoverleg economie en vertegenwoordigers van de betrokken economieopleidingen een voorzitter voor de commissie gezocht. Vervolgens is in overleg met de voorzitter de verdere samenstelling van de commissie ter hand genomen. Bij de samenstelling van de commissie is zo veel mogelijk gezocht naar een spreiding van de deskundigheid van de commissieleden over de deeldisciplines van de economie. De inhoudelijke economiedeskundigen zijn aangevuld met deskundigen op het gebied van onderwijskunde en vakdidactiek, alsmede met economiestudenten.

Voorzitter, tevens lid, van de visitatiecommissie is:

- prof. dr. A. van Witteloostuijn, onderzoekhoogleraar Economie en Management aan de Universiteit Antwerpen (België) en hoogleraar Institutionele Economie aan de Utrecht School of Economics.

De overige leden van de visitatiecommissie zijn:

- prof. dr. P.A. Verheyen, emeritus hoogleraar Bedrijfseconometrie en oud-voorzitter College van Bestuur Universiteit van Tilburg (tevens vicevoorzitter);
- prof. dr. J. Annaert, hoogleraar Financiën, Universiteit Antwerpen (België);
- prof. dr. J.W. Zwemmer; emeritus hoogleraar Belastingrecht, Universiteit van Amsterdam;
- prof. dr. P. Vanden Abeele, hoogleraar Marketing en Economische Psychologie, Katholieke Universiteit Leuven (België);
- prof. dr. ir. B. Wierenga, hoogleraar Marketing, Erasmus Universiteit Rotterdam;
- prof. dr. J. Hartog; hoogleraar Economie, Universiteit van Amsterdam;
- prof. dr. J.G. Kuijl RA, hoogleraar Bedrijfseconomie (inclusief de fiscale comptabiliteit), Universiteit Leiden;
- prof. dr. F.A.G. den Butter, hoogleraar Algemene economie, VU Amsterdam;
- prof. dr. J.F.M.J. van Hout, emeritus hoogleraar Onderwijskunde, Universiteit van Amsterdam, hoogleraar aan het Ruud de Moor Centrum, Open Universiteit Nederland;
- mw. ir. H. Grunefeld, onderwijskundig adviseur en docententrainer, IVLOS, Universiteit Utrecht;

- mw. drs. L. van der Grijsparde, onderwijskundige, zelfstandig ondernemer onderwijsadvies;
- mw. P.L.M. Geertman, studente Econometrie & Operationele Research, Universiteit van Tilburg; en
- dhr. E. de Kok, student Econometrie, lid FSR FEB, Universiteit van Amsterdam.

Als adviserend commissielid is opgetreden:

- prof. dr. H.C. Tijms, emeritus hoogleraar Operationele Research, VU Amsterdam.

Door het grote aantal te beoordelen opleidingen en de relatief korte periode waarin de zeven bezoeken noodzakelijkerwijs moesten worden gepland, is gekozen voor een ‘pool’ van commissieleden. Voor ieder bezoek werd een subcommissie samengesteld uit deze ‘pool’, waarbij rekening is gehouden met de beschikbaarheid van de commissieleden, belangenconflicten, expertisegebieden van de commissieleden ten opzichte van de in de opleidingen aangeboden deeldisciplines, en de samenstelling van de verschillende subcommissies.

Een kern van commissieleden is betrokken geweest bij de visitaties van alle universiteiten. In deze kerncommissie zaten prof. Van Witteloostuijn (voorzitter), prof. Verheyen (vicevoorzitter) en prof. Annaert. Prof. Van Witteloostuijn heeft niet deelgenomen aan het bezoek aan de Rijksuniversiteit Groningen, omdat hij tot 2006 aan deze universiteit verbonden was, maar heeft wel kennisgenomen van de bevindingen en het rapport. Prof. Verheyen heeft aangegeven dat, ondanks formele onafhankelijkheid, te veel belangenconflict bestaat om de opleidingen aan de Universiteit van Tilburg te kunnen beoordelen. Om de consistentie van beoordelingen tussen de universiteiten te waarborgen heeft hij als waarnemer deelgenomen aan het bezoek aan de Universiteit van Tilburg. Prof. Tijms heeft als adviseur van de commissie een onafhankelijke inhoudelijke beoordeling uitgevoerd van de kwantitatieve opleidingen aan deze universiteit, zodat zodoende langs deze weg het expertisegebied van prof. Verheyen is afgedekt. Als permanente secretaris van de commissie namens QANU is mw. dr. M.J.V. Van Bogaert opgetreden. Tijdens haar zwangerschapsverlof heeft mw. N.M. Verseput MSc deze functie overgenomen.

Tijdens de startvergadering op 23 april 2009 is de commissie geïnformeerd over het NVAO-kader, en zijn de procedure en werkwijze van de commissie besproken. In deze vergadering zijn afspraken gemaakt over de te volgen werkwijze en het programma van de visitatiebezoeken. Afsproken is dat prof. Verheyen als vicevoorzitter van de commissie zou optreden. Het NVAO-kader is leidraad geweest voor de werkwijze van de commissie. De commissie heeft de domeinbeschrijving van het decanenoverleg herschreven.

De commissieleden hebben zich op elk visitatiebezoek voorbereid door het zelfevaluatierapport (en de bijlagen) kritisch te lezen en daarbij vragen te formuleren. Het rapport en de vragen zijn besproken tijdens een vergadering voorafgaand aan het visitatiebezoek. De commissieleden lazen van tevoren tevens een selectie van afstudeerwerken van studenten van de verschillende opleidingen. Deze afstudeerwerken zijn door de secretaris geselecteerd op basis van een spreiding naar begeleiders, cijfers en onderwerpen.

Tijdens de visitatiebezoeken is gesproken met het bestuur van de faculteiten, docenten, studenten, afgestudeerden en verantwoordelijken voor de kwaliteitszorg op opleidingsniveau. De commissie gebruikte de laatste middag van het bezoek voor de voorbereiding van de mondelinge rapportage door de voorzitter, alsmede voor een discussie over de beoordeling van de opleidingen.

2.3 Beslisregels

De visitatie is uitgevoerd conform het 'Accreditatiekader bestaande opleidingen hoger onderwijs' van de NVAO. In het accreditatiestelsel is voor de beoordeling op facetniveau een vierpuntschaal voorgeschreven (onvoldoende, voldoende, goed of excellent) en op onderwerpniveau een tweepuntsschaal (voldoende of onvoldoende).

De commissie heeft de standaardbeslisregels van QANU licht aangepast. De gehanteerde beslisregels zijn:

- de beoordeling 'onvoldoende' wijst erop dat het facet beneden de gestelde verwachtingen ligt en dat beleidsaandacht op dit punt nodig is;
- de beoordeling 'voldoende' houdt in dat het facet beantwoordt aan de (internationale) basisstandaard of basisnorm;
- de beoordeling 'goed' impliceert dat het niveau van het facet uitstijgt boven de basiskwaliteit, zodat de beoordeelde opleiding nationaal als een voorbeeld van een goede praktijk kan functioneren; en
- de beoordeling 'excellent' geeft aan dat voor het facet een dusdanig hoog niveau wordt gerealiseerd dat daardoor de beoordeelde opleiding zowel nationaal als internationaal als een voorbeeld van een goede praktijk kan functioneren.

De standaardbeoordeling is 'voldoende', waarmee de opleiding voldoet aan de gestelde criteria. In de ogen van de commissie kan zij het oordeel 'voldoende' ook toekennen wanneer zij kritische opmerkingen heeft gemaakt. Het is dan wel noodzakelijk dat tegenover die kritische opmerkingen ook positieve observaties staan. De kritische opmerkingen zouden voor de opleidingen kunnen dienen om, indien deze adequaat worden opgevolgd, toe te werken naar het oordeel 'goed' bij een volgende visitatie.

Wanneer de commissie een nationale 'good practice' heeft aangetroffen, luidt het oordeel in principe 'goed'. Wanneer binnen het kader van één facet zowel een kanttekening wordt gemaakt als een 'good practice' wordt uitgesproken, wordt een totaalscore 'voldoende' gegeven. In de uitzonderlijke situatie dat de commissie besluit een 'excellent' voor een facet te geven, wil zij daarmee aangeven dat zij hier meent een internationale 'best practice' te hebben aangetroffen, die aan het volledige academische opleidingsaanbod op dit terrein ter overweging wordt aanbevolen.

2.4 De visitatiebezoeken

Het domeinspecifieke referentiekader dat is gehanteerd, is gebaseerd op het kader dat bij de vorige visitatieronde is opgesteld. Voorstellen tot wijzigingen van de zijde van het decanenoverleg zijn meegewogen. Volgens de procedure behoort de vaststelling van het specifieke beoordelingskader tot de bevoegdheden van de commissie. De commissie heeft geconstateerd dat het voorstel voor het domeinspecifieke referentiekader zeer algemeen was. Vanwege de verschillende subdisciplines die de te visiteren opleidingen aanbieden, was het algemene karakter niet verwonderlijk. De commissie heeft het domeinspecifieke referentiekader desalniettemin aangescherpt – uiteraard met oog voor het algemene karakter ervan, waardoor recht gedaan kan worden aan de variëteit van opleidingen die binnen het kader vallen.

De commissie heeft de bezoeken aan de opleidingen zonder uitzondering als prettig ervaren. De opleidingen hebben zich bijzonder ingespannen om het visitatieproces goed te laten verlopen. De commissie heeft waardering voor de kwaliteit van de zelfstudies die door de universitaire opleidingen zijn voorgelegd, voor de zeer positieve medewerking tijdens de visitaties en voor de open discussie met bestuurders, docenten en studenten.

Een slotopmerking is op zijn plaats over de vergelijking van opleidingen. Strikt genomen is de visitatie niet vergelijkenderwijs afgenomen. Dat wil zeggen: elke opleiding is op zijn eigen merites beoordeeld, zonder daarbij expliciete vergelijkingen met andere opleidingen te trekken. Dat laat onverlet dat de commissie gebruik heeft kunnen maken van het vergelijkende perspectief dat mogelijk is gemaakt door de visitatie van 63 opleidingen aan zeven instellingen binnen het tijdbestek van ongeveer een half jaar. De commissie is van mening dat een dergelijk vergelijkend perspectief meerwaarde kan hebben. Alleen via vergelijking is immers de identificatie van nationale en internationale 'best practices' mogelijk. Voor zover het niet-vakinhoudelijke facetten betreft, zoals die inzake onderwijsvorm en kwaliteitszorg, is een vergelijking tussen alle opleidingen mogelijk, uiteraard met inachtneming van relevante specificiteiten van opleidingen (zoals beroepsprofielen en studentenaantallen). Dat geldt niet voor de vakinhoudelijke facetten. De commissie acht een inhoudelijke vergelijking van bijvoorbeeld een accounting- met een econometrieopleiding niet opportuun. In deze context heeft de commissie vergelijkende analyses beperkt tot opleidingen die als gelijkaardig getypeerd kunnen worden.

3. Algemene bevindingen per deelgebied

De meeste universiteiten hebben gekozen voor een beperkt en vrij gelijksoortig aantal brede bacheloropleidingen, waarbij vanaf het tweede jaar en ten laatste in het derde jaar een specialisatie wordt gekozen. Het aanbod van masteropleidingen verschilt aanmerkelijk sterker tussen de deelnemende universiteiten: terwijl de ene faculteit heeft gekozen voor een beperkt aantal opleidingen met daarin een aanbod van verschillende 'tracks'/specialisaties, is bij de andere faculteit gekozen voor een groter aanbod aan opleidingen met ieder een eigen specialisatie. Op de vraag ter zake het karakter van de portefeuille van opleidingen per faculteit komen wij verderop terug. Hier worden eerst de observaties per groep opleidingen besproken.

Uiteraard valt over de precieze groepering van opleidingen per deelgebied te twisten. De commissie heeft gezocht naar een groepering van opleidingen die dermate veel inhoudelijke overeenkomsten vertonen dat binnen elke groep een vergelijkende analyse grosso modo als valide kan worden beschouwd.³ Dat heeft geleid tot de volgende indeling:

- Algemene economie;
- Financiële bedrijfseconomie;
- Niet-financiële bedrijfseconomie;
- Fiscale economie;
- Kwantitatieve economie;
- Accounting en control.⁴

In het navolgende ligt de nadruk, zij het niet exclusief, op de bespreking van de vakinhoudelijke facetten van en binnen deze groepen van opleidingen in Nederland in algemene zin. In andere hoofdstukken gaat de aandacht meer uit naar niet-vakinhoudelijke aspecten, alsmede naar een vergelijkend perspectief over de verschillende instellingen en opleidingen. Ook willen wij benadrukken dat in de besprekingen van de opleidingengroepen alleen enkele 'grotere' observaties worden gepresenteerd. Voor de enorme hoeveelheid detailconstatering verwijzen wij graag naar de 63 evaluaties van evenzoveel opleidingen.

Ten slotte moet vooraf worden opgemerkt dat niet aan alle opleidingen evenveel aandacht wordt besteed. Hierbij zijn twee kanttekeningen op zijn plaats. In de eerste plaats herbergen sommige groepen opleidingen veel meer heterogeniteit dan andere (en veel meer studenten, hoewel dat hier minder ter zake doet). Het pluriforme gezelschap dat is samengebracht onder de noemer van 'niet-financiële bedrijfseconomie' is bijvoorbeeld onvergelijkbaar met de homogene groep opleidingen 'fiscale economie'. Daarnaast zijn veel opmerkingen die worden gemaakt bij de bespreking van de ene groep opleidingen onverkort van toepassing op andere groepen opleidingen.

³ Ten overvloede moet worden opgemerkt dat ook allerlei gelijksoortige opleidingen juist buiten het vergelijkende blikveld van de commissie zijn gebleven. Dat wordt niet alleen veroorzaakt door de afwezigheid van de Radboud Universiteit Nijmegen en Universiteit Utrecht in deze visitatieronde, maar ook door het nogal arbitraire onderscheid tussen bedrijfseconomie en bedrijfskunde. Uit oogpunt van efficiëntie en effectiviteit betreurt de commissie dat hierdoor in de onderhavige visitatieronde slechts een partieel vergelijkend perspectief is gehanteerd, hoewel tegelijkertijd onder ogen moet worden gezien dat de werklust bij een gelijkblijvende procedure bij uitbreiding onverantwoord hoog zou worden opgevoerd. Ook hierop komen wij verderop terug.

⁴ Binnen de commissie bestaat weerstand tegen het gebruik van Angelsaksisch jargon in Nederlandstalige teksten. Om misverstanden te voorkomen heeft de commissie haar taal-puriteinse inslag echter in toom gehouden.

Algemene economie

De opleidingen algemene economie in Nederland zijn van hoog niveau. Alle instellingen bieden ten minste één opleiding algemene economie aan. Op bachelorniveau wordt vaak gewerkt met brede opleidingen, waarin pas in het derde jaar differentiatie optreedt tussen een algemeen-economische specialisatie en andere varianten. Binnen het palet van masteropleidingen zijn echter overal specifieke algemene-economieopleidingen te vinden, in naamgeving en vakinhoud. Binnen alle opleidingen algemene economie wordt veel aandacht aan onderzoek besteed, zeker via de bespreking van moderne literatuur, maar ook in de vorm van eigen onderzoek van docenten en onderzoeksactiviteiten door studenten. Het algemeen-economische onderzoek staat in Nederland op hoog niveau, en kan zich meten met de Europese top. Uiteraard heeft de commissie niveauverschillen geconstateerd, maar het basisniveau ligt dermate hoog dat deze verschillen vanuit het perspectief van het onderwijs aan reguliere bachelor- en masterstudenten van geen belang zijn.⁵

Van oudsher speelt algemeen-economisch onderzoek een voorname rol binnen Nederlandse economiefaculteiten. Ondanks dalende studentenaantallen is daar vooralsnog weinig verandering in gekomen, zodat algemeen-economische opleidingen kunnen profiteren van verhoudingsgewijs gunstige student-stafratio's. Deze gunstige omstandigheden (kleinschaligheid) worden echter niet vertaald in studiedoorlooptijden en -rendementen, die veel afwijken van wat is aangetroffen bij (veel) grotere opleidingen. Aan de ene kant is dat mogelijk te wijten aan studievertraging tijdens onderzoeksgerichte activiteiten (met name stages en scripties). Aan de andere kant is het denkbaar dat studenten zelf kiezen voor een langduriger studieduur, hetgeen de weerspiegeling is van een de facto onvrede met een éénjarige masteropleiding (of, mutatis mutandis, een driejarige bachelorfase), en de gewoonte die in Nederland ontstaan is om nevenactiviteiten uit te voeren naast een studie. Hieromtrent zijn nader onderzoek en aangepast beleid gewenst.

Grosso modo zijn de Nederlandse opleidingen algemene economie nog op neoklassieke leest geschoeid. Dat wil niet zeggen dat afwijkende perspectieven geen aandacht krijgen. In veel curricula is in meer of mindere mate ruimte gemaakt voor evolutionaire, experimentele, gedrags- of institutionele benaderingen. Deze constatering laat echter onverlet dat het dominante perspectief de neoklassieke school in de economische wetenschappen is en blijft. Het zou de heterogeniteit in het Nederlandse aanbod goed doen, indien hier en daar afwijkende opleidingen tot stand zouden worden gebracht.

Financiële bedrijfseconomie

De financiële (bedrijfs-)economie is een huis met vele kamers. Zij bestudeert zowel financiële beslissingen van ondernemingen, beleggers en organisaties, als het samenspel van deze beslissingen met de zogenaamde reële economie. Hierbij wordt aandacht besteed aan de organisatie van financiële intermediatie, prijsvorming op financiële markten en kapitaalallocatie. Als dusdanig heeft het vakgebied daarom raakvlakken met de macro-, micro- en bedrijfseconomie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het aanbod van financiële opleidingen in Nederland – of althans: in het gedeelte dat deze commissie bekeken heeft – vrij heterogeen is. Wat de bezochte bacheloropleidingen betreft, valt het op dat geen enkele een louter financiële finaliteit heeft. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het relatief brede karakter van de bachelo-

⁵ De RM-opleidingen zijn niet door deze commissie gevisiteerd (RM = Research Master).

ropleiding. We vinden wel in alle algemene economie- en/of bedrijfseconomieopleidingen een belangrijke component financieringsvakken. Doorgaans beperken de eerste twee jaren zich tot ondernemingsfinanciering, alsmede de werking van financiële markten en instrumenten. Ten gevolge daarvan bestaan weinig verschillen tussen de opleidingen. In het derde jaar is echter wel sprake van een belangrijke differentiatie. Terwijl in sommige faculteiten ook het laatste bachelorjaar nog breed blijft, kunnen studenten in andere faculteiten zich specialiseren via de keuze van een blok opleidingsonderdelen, samengebracht in een 'major' of 'track'. Vanzelfsprekend hebben deze blokken eerder een bedrijfseconomische focus in de opleidingen bedrijfseconomie of 'business economics', terwijl zij meer algemeen-economisch zijn gekleurd in (algemene) economieopleidingen. Wat echter wel opvalt, is dat deze laatste doorgaans wel aandacht besteden aan bedrijfseconomische financiering, terwijl de eerste slechts uitzonderlijk maar meestal niet het ruimere financieel-economische geheel belichten. De commissie vraagt zich af of dat geen verarming betekent voor de afgestudeerden van deze richtingen, die vaak in de bedrijfswereld terechtkomen. Het gevaar bestaat dat zij hierdoor te weinig inzicht krijgen in de interactie tussen enerzijds financiële beslissingen en de werking van financiële markten en anderzijds de reële (macro-)economische dynamiek.

De heterogeniteit van het aanbod is nog groter bij de masteropleidingen. Sommige faculteiten hebben ervoor gekozen algemene (bedrijfs-)economische programma's in de markt te zetten. In de meeste gevallen richten zij vervolgens binnen deze opleidingen gespecialiseerde afstudeerrichtingen in, waarvan steeds één of meer een financieel-economische finaliteit hebben. De ene keer is een dergelijke afstudeerrichting vrij ruim opgezet, en de andere keer juist zeer specifiek (bijvoorbeeld Real Estate Finance). Andere faculteiten bieden een gelijksoortige keuze aan, maar brengen de opleidingsonderdelen onder in een afzonderlijke masteropleiding. Wellicht heeft deze diversiteit meer te maken met de manier waarop de betrokkenen denken dat de opleiding het beste in de markt kan worden gezet dan met de inhoud. De commissie heeft in de context van beide 'concurrentiestrategieën' zowel zeer gespecialiseerde als vrij algemene richtingen aangetroffen. Ook achter de schermen werken opleidingen die schijnbaar afzonderlijk staan, intensief samen met andere opleidingen binnen dezelfde faculteit – bijvoorbeeld door gemeenschappelijke opleidingsonderdelen aan te bieden. Andere opleidingen kennen daarentegen weer een uniek karakter, zelfs in internationaal perspectief (bijvoorbeeld Economics and Finance of Aging). Een ander verschil tussen de masteropleidingen betreft het gebruik van kwantitatieve technieken. De commissie vond een breed spectrum terug, gaande van opleidingen die het gebruik van deze technieken tot het hoognodige beperken tot opleidingen waar verschillende vakken gemeenschappelijk zijn met econometrie- en/of actuariële opleidingen. Soms wordt dit heel duidelijk aangegeven in de naam van de opleiding, maar vaak vallen deze verschillen pas op na nauwkeurige bestudering van de curricula.

Op zichzelf genomen apprecieert de commissie zulke heterogeniteit van het aanbod, omdat hierdoor de geïnteresseerde student gemakkelijker en beter een opleiding – breed of smal, meer of minder kwantitatief, et cetera – van haar of zijn gading kan vinden. Zij wijst echter op de noodzaak dat de faculteiten voldoende aandacht moeten besteden aan voorlichting. Ook dienen de opleidingen duidelijk te specificeren en te beargumenteren welke keuzen zij maken bij de samenstelling van het curriculum, en waarom. De commissie heeft regelmatig moeten constateren dat hier ruimte voor verbetering bestaat. Een dergelijke transparante differentiatie en profilering is extra belangrijk, omdat tijdens de gesprekken met de studenten is gebleken dat met name de Nederlandse studenten universiteiten eerder selecteren op basis van geografische argumenten dan op basis van inhoud.

Tot slot is nog een algemene vaststelling op zijn plaats. Sterker nog dan binnen het veld van de algemene economie is in alle opleidingen financiële bedrijfseconomie het neoklassieke paradigma, met rationele actoren die hun verwacht nut maximaliseren door te handelen op efficiënte markten, dominant. Slechts sporadisch heeft de commissie financiële opleidingsonderdelen teruggevonden die alternatieve paden durven bewandelen (bijvoorbeeld Behavioural Finance). Een dergelijk conservatisme wekt verbazing. Het opentrekken van het perspectief zou uitstekend passen in de doelstelling de studenten interdisciplinaire inzichten aan te bieden – een doel dat wij dikwijls konden lezen in de zelfstudies. Het lijkt erop dat de financiële opleidingen deze interdisciplinariteit eng interpreteren als ‘het gebruik van econometrie of wiskundige technieken’. Het zou een verrijking zijn voor het onderwijslandschap van financieel-economische opleidingen indien ook op dit vlak verdere diversiteit zou ontstaan door aandacht te besteden aan inzichten en methoden uit andere sociale wetenschappen.

Niet-financiële bedrijfseconomie

De aanduiding ‘niet-financiële bedrijfseconomie’ is het gevolg van de expertise- en taakverdeling binnen de commissie. Deze aanduiding heeft daarnaast betrekking op de wijze waarop het bedrijfseconomische domein, in Nederland en daarbuiten, wordt benaderd en ingevuld, door erop te wijzen wat het niet is (financiële bedrijfseconomie) eerder dan op wat het wel is. Wat dit laatste betreft, stelt de commissie een enorme diversiteit vast. In sommige gevallen wordt een brede en algemene invulling gegeven (‘bedrijfseconomie’, ‘strategie’, ‘organisatie’ en dergelijke), terwijl in andere gevallen is gekozen voor een nauwere invulling die vaak aansluit bij een functioneel deelgebied in de organisatie (‘marketing’, ‘operationeel management’, et cetera) en meer dan eens ook bij de professionele praktijk in de wereld buiten universitaire kringen. In de niet-financiële bedrijfseconomie gaat het deels over disparate onderwerpen, met verschillende disciplinaire grondslagen en uiteenlopende methodologische benaderingen, met een verschillende mate van mogelijke betrokkenheid op en van het beroep, mede in de vorm van het onderzoek van de docenten zelf. In alle opleidingen wordt onderzoek in contact met onderwijs gebracht. Het mag echter geen verwondering wekken dat ook het onderzoek binnen dit brede domein sterk in kwaliteit varieert, van wereldtop tot nationale middelmaat.

Sommige instellingen programmeren een groter aantal meer gespecialiseerde opleidingen, terwijl andere zich beperken tot een kleiner aantal opleidingen met een breder karakter. Daarnaast differentiëren sommige instellingen in dit opzicht tussen de bachelor- en de masterfase, met bijvoorbeeld een beperkt aantal breder opgezette bacheloropleidingen en een veelheid aan gefocuste masteropleidingen. De commissie stelt op dit punt dus diversiteit vast tussen de gevisiteerde opleidingen en instellingen. Zij neemt hierover geen standpunt in, tenzij misschien dat een diversiteit aan benaderingen het Nederlandse hoger-onderwijslandschap kan verrijken. Zij vindt dit een nuttig punt voor discussie, zowel binnen de opleidingen en instellingen als op een meer overkoepelend niveau. Welke mate en welke vorm van diversiteit is gewenst in het licht van ontwikkelingen in de maatschappij (de ‘vraagzijde’) en de wetenschap (de ‘aanbodzijde’)?

De opleidingen niet-financiële bedrijfseconomie grenzen in meerdere gevallen aan verwante opleidingen en departementen in de bedrijfskunde. In het algemeen moet worden opgemerkt dat het exacte onderscheid tussen de bedrijfseconomische en de bedrijfskundige benadering tot dezelfde functie of hetzelfde domein de niet-ingewijde buiten de universitaire wereld ontgaat.⁶

⁶ Misschien daarom wordt in grote delen van de wereld een vergelijkbaar onderscheid tussen bedrijfseconomie en bedrijfskunde dan ook niet gemaakt.

De indruk bestaat dat binnen de muren van dezelfde universitaire instelling het onderscheid ook samenvalt met de mate van ‘wetenschappelijkheid’, van (wiskundige) formalisering, van inductiviteit van de methode of gewoon van de moeilijkheidsgraad. De commissie constateert slechts dat binnen veel van de gevisiteerde instellingen nog altijd het beeld van een ‘hiërarchie’ van deelgebieden levend wordt gehouden door een niet onaanzienlijk deel van de staf, waarbij het ene deelgebied als ‘moeilijker’ en ‘wetenschappelijker’ wordt gezien dan het andere (net zoals dat overigens het geval is binnen de universiteit als geheel). Deze opvatting van hiërarchie is van alle tijden. Behalve met de vaststelling dat hierdoor de totstandkoming van werkelijke inter- of multidisciplinariteit wordt gefrustreerd, treedt de commissie hier verder niet in. Soms ligt het verschil ook tussen opleidingen die de materie aanbieden binnen het bachelorcurriculum en die het eerder reserveren voor een mastercurriculum. De commissie is van oordeel dat het verschil tussen (niet-financiële) bedrijfseconomie en bedrijfskunde een punt voor beraad is voor de toekomst. Mocht het onderscheid worden gehandhaafd, dan is een scherpere en transparantere afbakening gewenst, zodat de (potentiële) student en werkgever weet hoe het vlees in beide kuipen van elkaar verschilt.

In de functioneel toegespitste opleidingen is vaak behoefte aan andere disciplinaire uitgangspunten en methoden dan (enkel) die van de micro-economische bedrijfseconomie – bijvoorbeeld vanuit de psychologie, sociologie of antropologie. Ook binnen de micro-economie zijn trouwens ontwikkelingen in gang gezet die zorgen voor een vernieuwing in benadering en methodologie, zoals dat bijvoorbeeld tot uiting komt in de aan invloed winnende benadering van de gedragseconomie (of *behavioral economics*). De commissie stelt opnieuw diversiteit vast in de mate waarin een beroep wordt gedaan op deze nieuwe strekkingen en/of andere disciplinaire bases. Andermaal wenst zij zich niet uit te spreken over de wenselijkheid van het aanhouden van een strikte monodisciplinair-economische vorming en -benadering of van een multidisciplinaire vorming en methodologie. Zij is wel van oordeel dat dit een punt is waarover de opleidingen en instellingen zich bewust dienen te beraden. Ook hier geldt dat scherpere en transparantie gewenst zijn.

In elk geval is de commissie van oordeel dat de instellingen op een vrij behoorlijke wijze zijn omgegaan met de uitdaging die het vaak is geweest om deze meer specifiek en functioneel gerichte opleidingen gaandeweg te voorzien van een wetenschappelijke verankering. In de meeste instellingen is dat in redelijke mate gelukt. In bepaalde gevallen kan zelfs worden gesproken van een voortreffelijke invulling van deze disciplinaire en multidisciplinaire uitdaging. De ‘verwetenschappelijking’ van opleidingen die voorheen een sterkere praktijkfocus hadden, en waarvoor de studenten gemakkelijk opteren uit een beroepsgerichte motivatie, kan spanningen opleveren tussen onderzoek (‘wetenschappelijkheid’) en onderwijs (‘praktijkgerichtheid’).⁷ Het is in elk geval belangrijker bij de werving van studenten uit het middelbaar onderwijs of uit het hbo ervoor te zorgen dat daar correcte verwachtingen bestaan. De commissie juicht deze ‘verwetenschappelijking’ toe, maar onderstreept dat dit de rechtmatige verwachting van ‘praktijkrelevantie’ niet vermindert. Deze ‘belofte’ zal op eigentijdse wijze ingelost dienen te worden. Wetenschappelijkheid leidt ook tot andere zichtbare spanningen, bijvoorbeeld op het vlak van de onderwijsbenadering (bijvoorbeeld in de sfeer van groeps-grootte en oriëntatie van de scripties). Deze onvermijdbare spanning tussen ‘theorie’ en ‘prak-

⁷ Aan woorden kan de lezer vaak een connotatie meegeven die door de commissie niet is bedoeld. Daarom plaatst de commissie regelmatig ‘gevoelige’ woorden tussen aanhalingstekens. De commissie hoopt dat de lezer, gesteund door deze waarschuwing, in staat is de val van ongewenste connotaties te vermijden. Het alternatief zou zijn om elk ‘gevaarwoord’ van een expliciete en niet-ambigue definitie te voorzien. Dat zou echter een onleesbare tekst opleveren.

tijk' blijkt uit de ambivalente houding van vele instellingen tegenover praktijkstages. Hoewel praktijkstages vaak beantwoorden aan een wens van de studenten en beantwoorden aan de realiteit, lijken vele instellingen angstvallig om deze realiteit heen te lopen. De oplossingen ter zake zijn niet evident, en de commissie voelt zich niet geroepen om een oplossing aan te bevelen, maar het negeren van het probleem is in elk geval geen goede stap op om uit deze impasse te geraken. Ook hier zou verdere differentiatie tussen opleidingen overigens behulpzaam kunnen zijn, zodat de bestaande ambivalentie – 'een praktijkstage mag, maar gefaciliteerd wordt het niet' – uit de weg kan worden geruimd. In dat geval kan de ene opleiding kiezen voor 'wetenschappelijkheid' (praktijkstages tellen niet mee), terwijl de andere het een vaste plaats in het reguliere curriculum geeft (mogelijk gekoppeld aan de scriptie).

De functioneel meer toegespitste opleidingen hebben het soms moeilijk de leerdoelen te differentiëren wanneer zij een bachelor- en een gelijknamig masterprogramma organiseren. Het opgegeven onderscheid lijkt dan vaak te zijn dat in de masterfase 'dieper', meer academisch, wordt ingegaan op de materie. Dit is ongetwijfeld deels correct, maar het laat wellicht ook zien dat de instellingen het niet gemakkelijk vinden om over te stappen van de visie van weleer, met vierjarige monodisciplinaire curricula, naar een visie met een duidelijk onderscheiden eerste en tweede cyclus, zoals de Bologna-hervorming voorstaat. Dit blijkt ook uit de soms licht discriminerende toegangsvoorwaarden die gelden voor eigen bachelor-afgestudeerden versus die van andere instellingen. Ook dit punt is voor de commissie een onderwerp dat overweging en discussie verdient, omdat zij van mening is dat instroomeisen in het wetenschappelijk onderwijs, zeker na de invoering van de Bologna-hervorming, niet te sterk gerelateerd zouden moeten worden aan de eigen bacheloropleiding. Terwijl zeker de functioneel gerichte opleidingen ('accounting', 'marketing' en dergelijke) een sterkere band mogelijk maken met het beroep, zijn vaak (nog) geen duidelijke stappen gezet om de beroepsgroep te betrekken bij de conceptie, sturing en evaluatie van de curricula. Uiteraard kan een te nauwe band met het beroep ook beperkend werken (zoals dat in de sector van 'accountancy' en 'control' het geval zou kunnen zijn). Toch wenst de commissie contact met de praktijk aan te bevelen, zolang de autonomie van de opleiding wordt gevrijwaard van invloeden die de wetenschappelijkheid ondermijnen. De meer functioneel gerichte opleidingen blijken overigens goed 'studeerbaar': studenten hebben in veel gevallen nog heel wat reserve en houden tijd over naast hun studie voor een breed spectrum aan andere activiteiten. De vaststelling dat studenten enerzijds vaak stage willen lopen en dat zij anderzijds vaak in tijdsnood komen met hun scriptie, geeft aan dat de opleidingen over actieruimte kunnen beschikken om de zwakke rendementen en studievoortgang te verbeteren.

Fiscale economie

Fiscale economie wordt gegeven aan de Rijksuniversiteit Groningen, de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit Maastricht, de Universiteit van Tilburg en de Universiteit van Amsterdam. Fiscale economie kent bij alle genoemde faculteiten een eigen bacheloropleiding, in elk geval in het tweede en derde jaar, en een eigen masteropleiding. Zowel in de bacheloropleiding als in de masteropleiding is voorzien in een aanzienlijke component aan belastingrecht. De reden daarvoor is dat de minimale hoeveelheid belastingrecht die de fiscale beroepspraktijk als eis aan afgestudeerden stelt (52 EC), moeilijk slechts in de masterfase te realiseren valt. De fiscale bachelor- en masteropleidingen sluiten daarom sterk op elkaar aan. Uitstroom uit de bacheloropleiding is verwaarloosbaar, evenals uitstroom naar een andere dan fiscaal-economische master.

De opleidingen zijn sterk gericht op de beroepspraktijk, maar het wetenschappelijke karakter is duidelijk aanwezig. De combinatie van belastingrecht en economische vakken is vruchtbaar. De grote hoeveelheid belastingrecht in het curriculum ontnemt de opleidingen niet hun economische karakter. Veelal kan het belastingrecht vanuit een economische invalshoek worden benaderd, hetgeen aan de behandeling van fiscale vraagstukken een duidelijke economische dimensie geeft. De commissie wil echter opmerken dat ervoor gewaakt moet worden dat de dominantie van de beroepsgroep te groot wordt. Dat zou niet alleen ten koste gaan van het academische karakter van de opleiding (in de huidige curricula is bijvoorbeeld van keuzevrijheid niet of nauwelijks sprake), maar daarnaast zou dat de inbedding van fiscale economie in de bredere facultaire gemeenschap bemoeilijken.

In het verlengde van deze observatie heeft de commissie geconstateerd dat veel opleidingen fiscale economie grote moeite hebben om wortel te schieten in de 'wetenschappelijke' cultuur die binnen de economische faculteiten domineert. De kwaliteit van het fiscaal-economische onderzoek blijkt binnen geen enkele instelling van voldoende hoog niveau te zijn om volwaardig mee te doen binnen de facultaire onderzoeksorganisaties. Een werkelijke brug slaan tussen economische en juridische onderzoekstradities blijkt alles behalve een sinecure te zijn. Deze spanning leidt binnen elke faculteit tot een andere uitkomst. In het ene geval ligt het zwaartepunt van de fiscaliteit duidelijk bij de juridische faculteit, in het andere geval wordt een groot deel van het docentencorps de facto buiten de facultaire hoofdstroom geplaatst, en in weer een ander geval leven de fiscaal economen een perifeer bestaan in de marge van de faculteit. Deze situatie acht de commissie ongewenst. In een faculteit die fiscaal-economische opleidingen aanbiedt, dient fiscaal-economisch onderzoek een volwaardige plaats in te nemen.

Kwantitatieve economie

Alle zes grote economiefaculteiten in Nederland hebben een econometrieopleiding met een eigen bachelorfase. In deze bacheloropleiding zijn de basisvakken van econometrie opgenomen, namelijk economie, wiskunde en statistiek. De integratie vindt plaats in Inleiding econometrie, Oriëntatie econometrie, et cetera. De UvA heeft van oudsher een eigen oriëntatie op de actuariële wetenschappen met een eigen bacheloropleiding. Alle bacheloropleidingen zijn van een hoog wiskundig niveau. De UvT en UvA bieden gespecialiseerde masteropleidingen aan, terwijl de andere faculteiten hebben gekozen voor één opleiding met specialisaties binnen deze opleiding. In alle opleidingen wordt veel aandacht geschonken aan het onderzoek van de eigen docenten en aan de moderne literatuur.

Het aantal studenten in deze opleidingen is relatief – en vaak ook absoluut – klein en het aantal onderzoekers relatief – en vaak ook absoluut – groot. Ten gevolge daarvan is de student-stafratio veelal gunstig. Toch leidt deze gunstige ratio niet tot een kortere studieduur. De lange studieduur wordt mede veroorzaakt doordat studenten tijdens de masterfase een stage volgen. Het ambigue stagebeleid in alle instellingen zou kritisch tegen het licht moeten worden gehouden (zie ook hiervoor).

Na beëindiging van de bacheloropleiding kan de student ook voor een tweejarige 'research master'-opleiding kiezen, als voorbereiding op een vervolgtraject als PhD-student. De student die de masteropleiding voltooit, kan meestal instromen in het tweede jaar van de 'research master'-opleiding. De commissie vraagt zich af of het niet nuttig is dat de decanen nog eens nagaan hoe deze aansluiting verloopt.

De commissie heeft kunnen vaststellen dat de Nederlandse⁸ econometrieopleidingen van een hoog niveau zijn. Deze opleidingen leiden studenten verhoudingsgewijs veelal op voor functies als onderzoekers op de universiteiten, bij de overheid en het bedrijfsleven. Wel blijft ook voor deze opleidingen gelden dat het studierendement te laag is.

Accounting en control

De opleidingen gericht op de accountants- en de controllersfuncties kennen in hun curriculumopbouw minder vrijheidsgraden dan de meeste andere opleidingen aan de gevisiteerde economische faculteiten, met uitzondering van de opleidingen fiscale economie. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze drie opleidingen is een sterke oriëntatie vanuit de vraagzijde, uitgeoefend door het afnemend beroepenveld: de accountantskantoren, ondernemingen en overheden met hun vraag naar controllers en de fiscale advieskantoren. Dit leidt tot een vrijwel dichtgetimmerd curriculum voor de accountants- en de controllersopleiding met weinig ruimte voor keuzevakken, zowel in de bachelor- als in de masterfase. Daarnaast heeft de commissie geconstateerd dat sprake is van een relatief grote instroom vanuit het hbo in de opleidingen die zijn gericht op de accountants- en controllersfuncties. Zij adviseert de opleidingen om ervoor te zorgen dat door deze groep niet een te sterke nadruk wordt gelegd op de praktische beroepspraktijk, waardoor het academische perspectief mogelijk zou verwateren.

Beide opleidingen staan onder een dubbele toezichtstructuur: tot en met de masterfase wordt door de NVAO toezicht gehouden en besloten over het al dan niet verstrekken van een accreditatiekeurmerk, terwijl op de postmasterfase toezicht wordt gehouden met belangrijke inbreng van de respectieve beroepsorganisaties: de Commissie Eindtermen Accountancy (CEA) voor de accountantsopleiding en de Vereniging van Registercontrollers (VRC), met een civielrechtelijke grondslag. Enerzijds dient de totale opleiding van voldoende niveau te zijn om een mastertitel te kunnen verlenen; anderzijds dient de (post)masterfase voldoende praktische en beroepsgeoriënteerde elementen te bevatten om over te kunnen gaan tot de erkenning van de kandidaat als registeraccountant of als registercontroller. Bij een visitatie als de onderhavige dient daarom te worden nagegaan of aan de eisen te stellen uit een oogpunt van wetenschappelijke en academische kennis en vaardigheden is voldaan, evenals aan de beroepsgeoriënteerde vaardigheden. De visitatiecommissie is van oordeel dat alle opleidingen met hun bachelor- en masterfase voldoen aan de eraan te stellen eisen.

Door de sterke oriëntatie op het afnemend beroepenveld tonen de groepen opleidingen een relatief uniform beeld met een sterke afstemming op de instroomeisen ten behoeve van de postmasterfase. Een kandidaat met een deficiënte vooropleiding moet deze deficiënties eerst wegwerken alvorens hij of zij formeel wordt toegelaten tot de postmasterfase. Bij de controllersopleiding wordt daarnaast de additionele eis gesteld van twee jaar relevante postmasterwerkervaring. De controllersopleiding is hierbij relatief sterk gericht op het 'in control' zijn van de organisatie, terwijl de openbare accountantsfunctie sterk gericht is op het geven van 'assurance'. Dit leidt ook tot een verschil in nadruk op 'management accounting' bij de controllersopleiding en 'financial accounting', of externe verslaggeving, bij de accountantsopleiding. Ondanks deze verschillen zijn beide opleidingspakketten relatief homogeen, zij het uitgerust met een andere focus. De meeste studenten uit beide opleidingen stromen na de masterfase door naar de respectieve postmasteropleidingen.

⁸ De opleidingen econometrie zijn overigens uniek voor Nederland. In het buitenland moeten gelijkaardige opleidingen onder andere namen worden gezocht (bijvoorbeeld 'Quantitative Economics').

Eenzijds is het een voordeel te beschikken over een geüniformeerd programma, maar anderzijds brengt dit ook het risico van een zekere verstarring met zich mee. Het gevaar van een dominante invloed van een beroepsgroep is daarnaast dat daardoor het wetenschappelijke karakter van een opleiding wordt ondermijnd. Het is evident dat accountants- en controllers opleidingen hier met fiscale economie in hetzelfde schuitje zitten (zie ook de daar gemaakte opmerkingen): de sterke verankering in de beroepsgroep gaat ten koste van die in de hoofdstroom binnen de economische wetenschappen, waarin een veel zwaarder accent op academisch onderzoek wordt gelegd. De commissie ziet het niet als haar taak hierover een uitspraak te doen, behalve dan met de opmerking dat verankering binnen de facultaire onderzoeksorganisaties wenselijk en zeker ook mogelijk is. De commissie heeft verschillende opleidingen aangetroffen waarin academisch onderzoek duidelijk een grotere rol speelt binnen de opleiding.

In het verlengde hiervan vormt een ander punt van aandacht de uitgangseis van de primaire opleiding: wordt een mastertitel, professioneel of 'scientific', in het beroepenveld noodzakelijk gevonden? De historie in Nederland was en is dat het (register)accountantsberoep van academisch niveau is. Voldoende historisch besef leert echter dat de eindtermen van de voormalige buitenuniversitaire accountantsopleiding – zonder een daaraan verbonden doctoraaltitel – werden vastgesteld door het Examenbureau (EB) van het Koninklijk Nederlands Instituut van Registeraccountants, waarmee de universitaire postdoctorale opleidingen zich associëren. Met de academisering van eerstgenoemde opleiding verdween het universitaire primaat en werden alle accountantsopleidingen als het ware gelijkgeschakeld. De CEA nam de wettelijke taak van het EB over. Hiermee is de aansluiting tussen de hbo-accountancyopleidingen en de universiteiten (de doorstroomtrajecten) verslechterd. Aanbevolen wordt weer tot een uniforme vrijstellingsregeling te komen. Wat betreft de mastertitel acht de commissie het ongewenst dat een potentiële registeraccountant zonder 'scientific' mastertitel kan worden toegelaten tot de postmasteraccountantsopleiding. Voor de potentiële registercontroller geldt mutatis mutandis hetzelfde.

4. De opleidingen economie per instelling

Alle bezochte opleidingen voldoen aan ‘de eisen voor basiskwaliteit, die een voorwaarde zijn voor accreditatie’. Ook na de volledige ronde van beoordeling is de conclusie van de commissie duidelijk: het wetenschappelijk economieonderwijs in Nederland voldoet aan de academische eisen en leidt op tot een universitaire bachelor- en mastergraad. Dit algemene voldoende oordeel is ook weerspiegeld in het oordeel op de onderliggende facetten in de vele voldoende, verschillende malen de score goed, eenmaal een excellent en een beperkt aantal onvoldoenden (ter herinnering: bij het oordeel onvoldoende is verbetering noodzakelijk). In de hierna volgende paragrafen wordt een aantal algemene bevindingen verwoord en een aantal ontwikkelingen geschetst waarvan de commissie van mening is dat die relevant zijn voor het universitaire economieonderwijs in Nederland in het algemeen. Daarbij wordt elk van de zeven instellingen, in volgorde van visitatie, in de vorm van een compacte sterkte-zwakteanalyse besproken.

Wageningen Universiteit

De opleiding Economie en Beleid van de Wageningen Universiteit (WU) is een buitenbeentje in het cluster economie, omdat deze opleiding een algemeen-economisch programma combineert met socio-politieke en beleidsvakken. De commissie heeft geconcludeerd dat in deze opleiding voldoende economische onderwerpen aan bod komen om van een ‘economische’ opleiding te kunnen spreken. De toegevoegde waarde van de opleiding ligt volgens de commissie in de oriëntatie op beleids- en bestuursvraagstukken vanuit het economische gedachtegoed, waarbij studenten een bredere kijk op de praktische kant van de voorbereiding en uitvoering van beleid en bestuur krijgen – meer dan het geval is in een curriculum dat in eerste en laatste instantie op algemene of bedrijfseconomische kennis is gericht. Daarnaast ligt de toegevoegde waarde van de opleiding in de toepassing van de economie op de Wageningse kerngebieden ruimte, energie & milieu, natuur en voedsel.

De commissie is positief over de student-stafratio van de opleiding en de betrokkenheid van de docenten. De grote betrokkenheid van de studieadviseur werd als een groot pluspunt van de opleiding beschouwd, met veel aandacht voor de individuele studenten. De keerzijde hiervan is uiteraard een afhankelijkheid van de inzet van deze studieadviseur. Ook studenten waren betrokken en gemotiveerd, wat mede wordt veroorzaakt door de bewuste keuze voor de Wageningen Universiteit. Naar het oordeel van de commissie had de opleiding de interne kwaliteitszorg goed op orde. Zij was positief onder de indruk van de heldere communicatie tussen docenten onderling, en tussen studenten en docenten. Tot slot is de commissie te spreken over de veranderingen in het curriculum die de opleiding wil doorvoeren.

De commissie adviseert om de eigenheid en identiteit van het typische Wageningse vakinhoudelijke karakter in samenhang met de beoogde multidisciplinariteit duidelijker in de bacheloropleiding te verwerken. Daarnaast verdienen nog twee aspecten aandacht. Ten eerste voldoen de rendementen (nog) niet aan de eisen die door de opleiding aan zichzelf zijn opgelegd. Zeker voor een jonge en kleine opleiding als deze is het van belang nauwlettend te waken over de rendementen en aandacht te besteden aan de uitvallers. Ten tweede dienen de vereisten ten aanzien van de bachelorscriptie duidelijker te worden geformuleerd. Het is voor studenten nog niet duidelijk genoeg wat van een bachelorscriptie wordt verwacht.

Rijksuniversiteit Groningen

Het aanbod in economieopleidingen aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) betreft vijf bacheloropleidingen en vijf masteropleidingen. Daarnaast biedt de faculteit een aantal opleidingen aan in de richting van Bedrijfskunde. Voor zover de commissie dat heeft kunnen beoordelen, dekt het Groningse facultaire opleidingsaanbod de traditionele (deel)disciplines af, van econometrie en algemene economie tot financiering en marketing. In termen van differentiatie neemt de RUG-faculteit een tussenpositie in.

De commissie heeft bijzondere waardering voor de wijze waarop de faculteit haar interne kwaliteitszorg op orde heeft, met een samenhangend systeem van kwaliteitszorg op zowel cursus- als curriculumniveau. Vier aspecten daarvan vielen de commissie op:

- Met behulp van een standaardinstrument voor cursusevaluaties zijn longitudinale gegevens beschikbaar, die worden geanalyseerd ten behoeve van de verbetering van de kwaliteit van het onderwijs.
- Vervolgens zijn instrumenten ontwikkeld en toegepast voor onderzoek op een hoger aggregatieniveau dan elke afzonderlijke cursus.
- Zeer duidelijke standaarden zijn vastgelegd voor de beoordeling van cursussen.
- De evaluatiegegevens zijn volledig openbaar.

Een verder pluspunt is de samenhang van de curricula. De bacheloropleidingen zijn breed georiënteerd en het programma ervan is goed doordacht. De masteropleidingen bouwen voort op de bacheloropleidingen via een specialiserend en verdiepend karakter.

Specifiek aandachtspunt voor de faculteit Economie en Bedrijfskunde in Groningen is het garanderen dat de doelstellingen van de opleiding en van de cursussen in voldoende mate worden vertaald en getoetst in het programma. De eindkwalificaties van de opleidingen zijn adequaat geformuleerd, maar zijn niet altijd goed terug te vinden in het programma. Een aandachtspunt dat voor meerdere faculteiten in Nederland geldt, maar zeker ook voor Groningen, zijn de teleurstellende rendementen: te veel studenten vallen uit en te veel studenten doen te lang over hun opleiding.

Erasmus Universiteit Rotterdam

De Erasmus School of Economics (ESE) van de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) is de enige van de beoordeelde faculteiten die alleen economische opleidingen aanbiedt (drie bacheloropleidingen en vier masteropleidingen). De bedrijfskundig georiënteerde opleidingen worden door een andere faculteit aangeboden. De ESE profileert zich duidelijk met een oriëntatie op de monodisciplinaire economie en geeft daarbinnen een brede keuze aan haar studenten. Binnen de context van de Erasmus Universiteit Rotterdam is dit een logische keuze die door de commissie wordt gewaardeerd. Ook de expliciete keuze voor de stimulering van toponderzoek wordt gewaardeerd door de commissie, al dient de faculteit zich te realiseren dat hier ook negatieve consequenties aan verbonden (kunnen) zijn. Met name het gevaar van een tweedeling in de facultaire rangen, met alle schaduwzijden van dien, moet niet worden onderschat. De faculteit moet ervoor waken dat ook de voor het onderwijs vaak onmisbare niet-toponderzoekers zich voldoende gerespecteerd blijven voelen.

De commissie heeft duidelijk kunnen waarnemen dat de faculteit actief bezig is met verbeteringen op het gebied van interne kwaliteitszorg. Het jaarplansysteem (JPS) is ingevoerd. De potentie daarvan is veelbelovend, maar de effecten moeten nog worden afgewacht. De commissie is te spreken over de wijze waarop de grote groepen studenten, met name eerstejaars, worden opgevangen. Het mentoraat lijkt te werken. Van de studenten wordt ook, opnieuw met name in het eerste jaar, de studievoortgang nauwgezet gevolgd. De faculteit geeft tijdige voorwaarschuwingen met betrekking tot het bindend studieadvies (BSA). De werkcolleges vormen in de ogen van de commissie een mooie onderwijsvorm. Het wordt gewaardeerd dat deze werkvorm ook in de bacheloropleidingen wordt toegepast. Behalve dat met deze werkvorm een goede relatie wordt gelegd tussen onderzoek, onderwijs en de beroepspraktijk, zorgen de werkcolleges door hun kleinschaligheid voor de noodzakelijke interactie tussen studenten en docenten.

De commissie heeft een aantal aandachtspunten geformuleerd. De commissie adviseert de faculteit om aandacht te blijven geven aan de interne kwaliteitszorg. Voorbeelden zijn het duidelijker formuleren van wie waarvoor verantwoordelijk is, een systematische proactieve opstelling van de opleidingscommissies en het stroomlijnen van de verschillende opleidingscommissies. De relatie tussen onderzoek en onderwijs verschilt sterk per opleiding, wat bij een aantal opleidingen tot duidelijke spanningen leidt. Zoals eerder beschreven, adviseert de commissie met betrekking tot fiscale economie te waarborgen dat het fiscaal-economisch onderzoek een volwaardige plaats inneemt, en niet buiten de hoofdstroom wordt geplaatst. Een aantal andere kwesties speelt niet alleen in Rotterdam, maar ook bij andere instellingen: (a) de te ongelijke student-stafratio's van de verschillende opleidingen, (b) de benodigde intensivering van de professionalisering van onderwijscapaciteiten van het docerende personeel en (c) de noodzaak om de minimumeisen voor (met name) de bachelorscripties scherper te formuleren.

Universiteit Maastricht

De Faculty of Economics and Business Administration (FEBA) van de Universiteit Maastricht (UM) heeft een internationale ambitie. De commissie heeft kunnen constateren dat deze ambitie ook wordt waargemaakt, met opleidingen die internationaal georiënteerd zijn en met veel buitenlandse studenten, zij het overwegend uit het nabijliggende Duitsland. Dit laatste overwicht maakt de integratie met de Nederlandse studenten soms moeilijk. Te vaak ontstaan afzonderlijke nationale gemeenschappen. De commissie heeft begrepen dat hieraan wordt gewerkt. In de drie bachelor- en vier masteropleidingen die worden aangeboden voor accreditatie, wordt gebruikgemaakt van de methode van probleemgestuurd onderwijs (PGO). De commissie is onder de indruk van dit goed uitgewerkte en consistent doorgevoerde onderwijsconcept.

Ook voor grote bacheloropleidingen ziet de commissie dat dit onderwijsstelsel kan worden doorgevoerd. Het is een goed voorbeeld van 'massale kleinschaligheid', dat ook elders ter inspiratie kan dienen.⁹ De commissie heeft kennisgenomen van het systeem met 'capstone assignments' in de bacheloropleidingen ter vervanging van scripties, waarin studenten demonstreren dat zij in staat zijn om opgedane kennis en vaardigheden te integreren. Zij is van mening dat

⁹ De commissie begrijpt dat de integrale introductie van PGO gepaard gaat met een grote reeks flankerende veranderingen (organisatie, personeelsamenstelling, onderwijsmateriaal, infrastructuur en dergelijke) die het voor andere instellingen moeilijk maakt tot onverkorte kopiëring over te gaan. Dat laat onverlet dat de UM aantoonbaar dat 'massale kleinschaligheid' zonder schadelijke effecten voor het onderzoek geen onmogelijkheid is.

dit een aantrekkelijk alternatief kan zijn voor de elders opgelegde bachelorscriptie. Hoewel de organisatie en aansturing van de faculteit plaatsvindt op centraal niveau, is de betrokkenheid van alle deelnemers (studenten, docenten, management en administratieve staf) groot. Docenten zijn in staat om het onderzoek in sterke mate tot uiting te laten komen in hun onderwijs.

De commissie wenst enkele aandachtspunten te formuleren. Ten eerste zou de exacte formulering van eindkwalificaties en leerdoelen preciezer moeten zijn en beter moeten worden vastgelegd. Daarnaast kent een aantal opleidingen twee instroommomenten, wat met de huidige programmering de consistentie van het programma niet ten goede komt. Ook is de commissie van oordeel dat de aangeboden bacheloropleidingen hier en daar wat smal van bestek zijn, misschien te smal voor de bredere vorming die een bacheloropleiding moet bieden. Tot slot verdienen, ook bij deze faculteit en vooral in de masteropleidingen, de rendementen aandacht: de hoge uitval en de aanzienlijke vertragingen, ondanks de gehanteerde meer persoonlijke toegepaste vormen van onderwijs, dienen ook in Maastricht te worden aangepakt.

Universiteit van Tilburg

De Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen (FEB) van de Universiteit van Tilburg (UvT) biedt vijf bacheloropleidingen en zestien masteropleidingen in de economie aan (faculteitsbreed worden zelfs acht bacheloropleidingen en negentien masteropleidingen aangeboden). De faculteit heeft ervoor gekozen om een beperkt aantal brede bacheloropleidingen op te zetten om vervolgens daarop een ruim aanbod aan gespecialiseerde masteropleidingen aan te laten sluiten. De faculteit is sterk op onderzoek georiënteerd. De commissie heeft waardering voor het hoge niveau van het onderzoek aan de faculteit en voor het feit dat dit ook zijn weg vindt naar het onderwijs, zoals via het veelvuldig gebruik van onderzoekswerkstukken in het onderwijs. De faculteit geniet internationaal aanzien voor haar onderzoek. Zij wenst ook werk te maken van de internationalisering van haar onderwijs.

De basissystemen voor de interne kwaliteitszorg zijn aanwezig. De commissie heeft kunnen vaststellen dat nieuwe initiatieven worden genomen die op dit vlak goede perspectieven bieden. Dat wil zeggen: verdere stappen worden ondernomen om de intensiteit, reikwijdte en procedures van onderwijsbeoordelingen verder uit te bouwen. De kwaliteitszorg kan in de ogen van de commissie echter nog aanmerkelijk transparanter verlopen. De commissie waardeert de persoonlijke verantwoordelijkheid die inzake kwaliteitszorg bij de docent wordt gelegd. Hierdoor bestaat echter het gevaar van fragmentatie en gebrek aan samenhang binnen het programma, omdat de onderlinge communicatie binnen het docentencorps en met de studenten te wensen overlaat. Dit aspect verdient derhalve specifieke aandacht.

Het belangrijkste aandachtspunt voor de commissie volgt uit de vaststelling dat in sommige opleidingen het onderwijs in (te) grote groepen wordt gegeven. Hoewel dit misschien voortvloeit uit de grote aandacht voor onderzoek, bestaan toch elders 'best practices' op dit vlak die kunnen worden nagevolgd. Het impliciete onderwijsconcept dat is geënt op wat 'Research-Based Learning' genoemd kan worden, dat volgens de commissie een vorm van didactiek is die uitstekend aansluit bij een onderzoeksgesichte faculteit als de Tilburgse FEB zou meer expliciet moet worden gemaakt en verder worden uitgewerkt en doorgevoerd. Zo worden studenten momenteel bijvoorbeeld nog onvoldoende opgeleid tot onderzoeker en is de studiebegeleiding nog onvoldoende ontwikkeld. Tot slot is de commissie van mening dat de kwaliteitsbewaking van de scripties beter kan: het niveau van toponderzoek aan de faculteit wordt niet gereflecteerd in de kwaliteit van de scripties. De scripties waren niet beter dan elders in Nederland.

Universiteit van Amsterdam

De Faculteit Economie en Bedrijfseconomie (FEB) van de Universiteit van Amsterdam (UvA) biedt drie bacheloropleidingen en zeven masteropleidingen aan voor accreditatie. De faculteit streeft ernaar een internationale en inspirerende academische omgeving te bieden aan de studenten. Het is de commissie inderdaad opgevallen dat de wetenschappelijke oriëntatie uitgesproken en duidelijk is. Een goede koppeling tussen onderzoek en onderwijs staat centraal. De bacheloropleidingen hebben een goede structuur, waarbij de studenten zelf tot op zekere hoogte kunnen kiezen voor de breedte of de diepte. In de masteropleidingen kunnen studenten zich vervolgens verder specialiseren. Het viel de commissie op dat op de FEB van de UvA nog steeds sterk wordt geredeneerd in termen van één aaneensluitend vierjarig opleidingsconcept in plaats van in termen van een meer autonome eerste en tweede cyclus.

De commissie heeft vastgesteld dat de docenten over het algemeen zeer enthousiast zijn, dat zij handboeken van hoog niveau gebruiken en dat bij een aantal opleidingen – met name de kleinere – de interactie tussen studenten en docenten zeer intensief is. Verder is de commissie ook te spreken over de openbaarheid van cursusevaluaties, die de interne kwaliteitszorg ten goede komt. De centrale onderwijsfilosofie lijkt te zijn dat studenten zelf oud en wijs genoeg zijn om hun weg door de faculteit en curricula te kunnen vinden zonder veel sturende aandacht of structuur. In veel opleidingen is daarom veel keuzevrijheid opgenomen.

Het belangrijkste aandachtspunt is het verbeteren van de communicatie tussen docenten onderling over de afstemming tussen de vakken. Een dergelijke afstemming is des te meer belangrijk in de UvA-context, waarin geen gezamenlijk en samenbindend didactisch concept wordt gehanteerd. Daarnaast is de afstemming tussen eindtermen en curriculum niet altijd duidelijk. Dit is wellicht een gevolg van de grote keuzevrijheid die de studenten hebben. Ook zou meer consistentie en afstemming gerealiseerd kunnen worden met betrekking tot toetsbeleid en de terugkoppeling naar studenten over de toetsing. De commissie wenst de aandacht te richten op de volatiele studentenaantallen bij de verschillende opleidingen. Nogal wat ‘tracks’ binnen sommige opleidingen trekken maar weinig studenten. Tot slot zijn ook aan deze faculteit de rendementen laag en studie-uren lang. Ten overvloede wordt daarom ook hier benadrukt dat dit een punt van blijvende aandacht is.

Vrije Universiteit Amsterdam

De Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde (FEWEB) van de Vrije Universiteit (VU) Amsterdam biedt in totaal vier bachelor- en zeven masteropleidingen aan, waarvan twee bachelor- en vijf masterprogramma's in deze ronde moeten worden geaccrediteerd. De bacheloropleidingen geven in de eerste twee jaar een brede basis. In het derde jaar kunnen studenten zich specialiseren in de richting van een masteropleiding. Daarbij is bewust gekozen voor een sterke focus op onderzoek. De commissie is te spreken over de opleidingsportefeuille, die in haar ogen past bij de VU en bij Amsterdam. De commissie is van mening dat de goede elementen in de opleidingen beter moeten worden benadrukt, zoals de integratieve onderdelen, de academische seminaries en de scriptieklas. Het is aan te bevelen deze elementen onder te brengen in een helder verwoord onderwijsconcept.

Van studentenzijde zijn geen echte problemen in relatie tot hun opleiding aangebracht. De commissie is ook van mening dat de meeste programma's coherent zijn. De VU kent een grote zijinstroom van afgestudeerde hbo-studenten. De commissie is onder de indruk van de

premasterprogramma's die voor deze studenten zijn opgezet en het niveau dat de zijinstromers in het algemeen weten te bereiken. De vakevaluaties worden zeer grondig uitgevoerd. De commissie is met name te spreken over de rol die studenten hierin hebben. Zij schrijven na ieder blok een rapport waarin de vakken uitgebreid worden geëvalueerd.

Systematische curriculumevaluaties ontbreken nog, maar zouden goed aansluiten bij de bestaande vorm van vakevaluaties. De commissie is van mening dat de data die worden gegenereerd bij de evaluaties, beter kunnen worden verwerkt om zodoende bruikbaar te worden bij de diagnose ten behoeve van de vaststelling van verbetermaatregelen. Ook kan de communicatie tussen verschillende opleidingscommissies worden versterkt om 'best practices' uit te wisselen. De commissie heeft bezwaren tegen het feit dat het management uit efficiëntie overwegingen zitting in de opleidingscommissies heeft. Hoewel zij oog heeft voor de positieve kanten van de gekozen constructie, onderdrukt deze de creativiteit en de proactiviteit van deze commissies. Ook ontbreekt de vertegenwoordiging van de niet-besturende stafleden in deze commissie hierdoor. Een ander aandachtspunt is de staat van de faciliteiten, die duidelijk aan vervanging en uitbreiding toe zijn. Ten slotte kan ook bij de VU een aantal aandachtspunten worden onderkend die voor meer faculteiten gelden. Als eerste betreft het hier de dispariteit van de student-stafratio tussen de opleidingen, wat ertoe leidt dat hier en daar ook sprake is van disbalans. De commissie merkt op dat dit aan het veranderen is, maar dat gaat slechts zeer langzaam. Het tweede punt van aandacht wordt weer gevormd door het koppel studieduur en rendementen. De verschillen tussen de opleidingen zijn groot, maar een duidelijke analyse van de oorzaken lijkt te ontbreken.

5. Enkele aspecten van de opleidingen nader belicht

De visitatie is uitgevoerd conform het NVAO-kader. Dit kader kent 21 facetten. In de ogen van de commissie is dat te veel in de context van een generieke analyse van sterkten en zwakten op het macroniveau van groepen van instellingen en opleidingen. Hierop wordt in de nabeschouwing kort teruggekomen. Hierna worden daarom enkele algemene conclusies getrokken per groep van samenhangende facetten. Gezien de grote aantallen opleidingen en facetten moet noodgedwongen worden volstaan met het aanstippen van enkele accenten.

Curriculum

Bij de beoordeling wordt nagegaan hoe vanuit de geformuleerde doelstellingen en eindkwalificaties het programma is opgezet. De commissie constateert dat de doelstellingen (facetten 1, 2 en 3) over het algemeen goed zijn verwoord. Waarschijnlijk zijn bij de universiteiten – na vele visitaties – maatwerkrouines ontstaan op dit terrein. Dat gaat gepaard met een zekere eenvoudigheid. Wat het programma betreft, worden in Nederland grotere verschillen aangetroffen: sommige instellingen kiezen voor vele, zeer gespecialiseerde opleidingen, terwijl andere voor een meer algemene bacheloropleiding, met een keuzeprofiel in het derde jaar, opteren. Inzake masteropleidingen heeft de commissie gelijksoortige verschillen tussen instellingen geconstateerd. De commissie hecht eraan dat een zekere profilering op het microniveau van de instellingen wordt bereikt, zodanig dat de ene instelling verschilt van de andere in een mate die op landelijk macroniveau een wenselijk spectrum van keuzemogelijkheden impliceert. Hierbij kunnen instellingen differentiatie zoeken in onderwijsinhoud en -vorm die aansluit bij specifieke lokale sterkten. De commissie oordeelt overigens minder gunstig over opleidingen met een overdaad aan keuzevakken (vaak voor vrij weinig studenten), omdat het niveau van de vakken, de eindkwalificaties van de studenten en de samenhang van het programma in dergelijke ‘labyrintcurricula’ onvoldoende kunnen worden gegarandeerd.

Scripties

De commissie heeft haar oordeel over de scripties zwaar laten meewegen bij de vorming van haar eindexamen van opleidingen. Immers: juist in de scriptie zouden de eindkwalificaties van de afgestudeerde in samenhang moeten terugkomen. De commissie heeft tevens veel aandacht geschonken aan activiteiten in het curriculum die de student voorbereiden op het scriptiewerk. De commissie heeft met name aandacht besteed aan de bachelorscriptie – een relatief nieuw onderdeel in de curricula. Zij is van oordeel dat het aanvatten en schrijven van een universitaire bachelorscriptie niet vanzelf gaat. Het mag niet worden verwacht dat het ‘in het diepe gooien’ van de student volstaat om vervolgens pas tijdens de begeleiding fouten te corrigeren. In de programmaonderdelen tijdens de eerste drie jaar (colleges, werkcolleges, practica, werkgroepen en dergelijke) moeten vaardigheden die voor het schrijven van de scriptie belangrijk zijn, in het reguliere onderwijs een belangrijke plaats krijgen (probleemstelling, literatuurverwerking, onderzoeksoepzet, et cetera). Natuurlijk bestaan begaafde studenten die zonder veel hulp tot een mooie bachelorscriptie kunnen komen, maar dat is en blijft een kleine minderheid. Gelet op de grote studentenaantallen heeft dus elk jaar een groot aantal studenten behoefte aan expliciete en gerichte voorbereiding en begeleiding. Daarom moet dit essentiële deel van het academische leerproces doordacht en ruimschoots in het curriculum worden opgenomen.

Studiebegeleiding

De commissie heeft bij alle bezoeken aandacht besteed aan de studiebegeleiding van de studenten. Daarbij is onder meer gekeken naar de opvang van eerstejaarsstudenten, uit binnen- en buitenland, naar de omgang met moeizaam presterende studenten en naar de begeleiding bij het maken van keuzen in de studie. De omvang van de opleiding heeft een rol gespeeld in de beoordeling van de studiebegeleiding door de commissie: wat voor een kleine opleiding goed werkt, is voor een grote opleiding wellicht onhaalbaar. In het algemeen moet worden opgemerkt dat bij alle instellingen studiebegeleiding serieus wordt genomen. Verschillen bestaan vooral in de mate waarin proactief wordt omgesprongen met onderpresterende studenten, bijvoorbeeld via vroegtijdige waarschuwingen, actieve benadering en bindend studieadvies. Studenten vinden niet altijd de weg naar de begeleiding, maar dat kan deels worden verklaard door het feit dat zij die weg niet zoeken. De commissie is een voorstander van een proactieve benadering, waarbij onderpresterende studenten zo spoedig mogelijk worden doorverwezen naar andere opties, binnen de universiteit of op hbo-niveau. Op dat terrein staat de samenwerking tussen universiteiten en hbo bij de meerderheid van de instellingen in de kinderschoenen.

Instream

In veel masteropleidingen is sprake van een beduidende instroom uit hbo-achtige en andere hbo-opleidingen. Deze studenten moeten meestal een schakelprogramma volgen. De commissie is van oordeel dat meer aandacht zou moeten worden besteed aan de versterking van onderzoeksvaardigheden die aansluiten bij de scriptievereisten binnen academische opleidingen. Voor deze instromers wordt in deze schakelprogramma's te vaak te weinig in deze sfeer aangeboden. Met name is het nodig om te waarborgen dat de masterscriptie aan de wetenschappelijke eisen voldoet, zodat op het einde van de weg naar afstuderen niet 'noodgedwongen' wordt overgegaan op het geven van een 'genade zesje' aan deze studenten. Een andere kwestie die aandacht verdient, is de omvang van de instroom. De commissie is met enige regelmaat een opleiding tegengekomen met een instroom die dermate gering is dat de levensvatbaarheid ervan in gevaar dreigt te komen.

Interne kwaliteitszorg

Ten behoeve van de facilitering van de verbetering van de kwaliteit binnen een opleiding is een afgewogen, helder en systematisch protocol noodzakelijk. De commissie waarschuwt hierbij voor een systeem dat te sterk berust op bureaucratie. In de context van het kwaliteitszorgsysteem hecht de commissie eraan twee opmerkingen te maken. In de eerste plaats worden binnen de meeste opleidingen de resultaten van de studentenevaluaties – de oordelen van studenten over de afzonderlijke vakken – in algemene termen openbaar gemaakt. De commissie acht deze vorm van openbaarheid essentieel. De commissie verkiest dat daarenboven ook de oordelen per docent openbaar zijn, omdat ook – en misschien zelfs vooral – op deze manier een open discussie kan ontstaan over de verbetering van de kwaliteit van het onderwijs in relatie tot het functioneren van docenten. Uiteraard neemt deze openbaarmaking niet weg dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de beoordeling van docenten bij het bestuur blijft berusten. In de tweede plaats is te vaak sprake van gebrekkige evaluaties boven het niveau van individuele cursussen. De commissie zou graag zien dat werk gemaakt gaat worden van systematische vakoverstijgende evaluaties, zoals curriculumevaluaties en themagerichte onderzoeken. In algemene zin vergt deze omslag de toepassing van de veelgeroemde academische onderzoeksoriëntatie op de eigen onderwijspraktijk.

Samenhang met het onderzoek en met de beroepspraktijk

Bij de beoordeling werd de band die in het onderwijs met het wetenschappelijk onderzoek wordt geslagen als een essentieel criterium beschouwd: de opleiding moet van academisch gehalte zijn. De implicatie hiervan is dat onderzoeksattituden en -vaardigheden centraal moeten staan. Deze komen uiteindelijk het beste tot uitdrukking in de scriptie, maar ook in de andere programmaonderdelen moet het wetenschappelijk karakter naar voren komen, bijvoorbeeld doordat een docent haar of zijn eigen onderzoekservaring incorporeert in de (hoor- en werk)colleges. Daarom is, zeker in latere curriculumjaren en in de context van onderzoeksgerichte curriculumonderdelen, de onderzoekskwaliteit van het personeel van evident belang. Op deze aspecten heeft de commissie grote verscheidenheid aangetroffen. Verschillende programma's zijn bijvoorbeeld expliciet gericht op een beroepspraktijk, zoals die van actuarissen, fiscalisten en accountants. Met name wanneer de reguliere masteropleiding overloopt in een postacademisch vervolgtraject, worden vanuit de beroepspraktijk vaak (impliciet of expliciet) eisen gesteld aan de inhoud van de reguliere masteropleiding. Deze invloed gaat veelal gepaard met een drastische inperking van de keuzevrijheid voor studenten. Ook is in veel gevallen het aanpalende onderzoek niet of zwak ingebed in de facultaire hoofdstroom. De commissie pleit ervoor het primaat van de oriëntatie op academisch onderzoek en academische vrijheid krachtiger in de beroepsgerichte opleidingen te laten doorklinken.

Kwaliteit en kwantiteit van personeel

Wat de kwaliteit van het personeel betreft, heeft de commissie bij de beoordeling van de onderwijskwaliteit sterk gelet op de samenhang tussen onderwijs en onderzoek. Weliswaar heeft zij niet zelf een oordeel geveld over het niveau van het onderzoek (daarvoor bestaan afzonderlijke visitatietrajecten), maar tijdens de visitatie is ter staving van het oordeel gebruikgemaakt van beschikbare onderzoeksvisitatierapporten en ander beschikbaar materiaal inzake de evaluatie van de onderzoekskwaliteit. In algemene zin kan worden geconstateerd dat onderzoekskwaliteit een noodzakelijke, maar geen voldoende, voorwaarde is voor onderwijs op academisch niveau. Voor opleidingen die kampen met een gebrek aan hooggekwalificeerd onderzoekspersoneel, geldt dan ook dat versterking daarvan prioriteit moet krijgen. Het is overigens denkbaar dat instellingen hier moeten kiezen: niet alles kan op hoog niveau worden gedaan. In dat geval kan een herschikking van de opleidingenportefeuille opportuun zijn.¹⁰ Daarnaast wil de commissie wijzen op het belang van bevlogen en betrokken docenten. De faculteiten zouden de aanwezigheid van deze docenten moeten opmerken en koesteren.

Wat het oordeel over de kwantiteit van het onderwijzend personeel betreft, is de student-stafratio essentieel. Bij een aantal opleidingen heeft de commissie tot een onvoldoende besloten, omdat deze ratio te hoog lag. Dit geldt vooral voor populaire en/of snel groeiende opleidingen. In algemene zin heeft de commissie moeten constateren dat de meeste instellingen niet beschikken over adequate aanpassingsmechanismen in de sfeer van onderwijscapaciteit. Aanpassingen vinden te vaak niet, te traag of te partieel plaats. Ten gevolge daarvan ontstaan te vaak onwenselijke onevenwichtigheden, met alle gevolgen van dien voor de kwaliteit van het onderwijs en de tevredenheid onder de staf. Hier is overigens een kanttekening op zijn plaats. De commissie is niet tevreden over de kwaliteit en vergelijkbaarheid van veel van

¹⁰ Hier kunnen ook overwegingen van macro-effectiviteit op het niveau van Nederland als geheel een rol spelen: niet alles kan overal op hoog niveau worden gedaan, in onderzoek noch onderwijs. Deze opmerking slaat terug op de observatie dat een verdere differentiatie van en tussen instellingen wenselijk is. De commissie doet hierover verder geen precieze uitspraken. Hier zal de onderwijsmarkt hopelijk zijn werk doen.

de cijfermatige informatie. Dat geldt zeker ook voor student-stafratio's. Hierop wordt in het slothoofdstuk teruggekomen.

Internationalisering

Alle faculteiten en vrijwel alle opleidingen die zijn beoordeeld, hebben ambitieuze doelstellingen op het gebied van internationalisering. Het is de commissie opgevallen dat deze doelstellingen, op enkele uitzonderingen na, nog niet zijn gerealiseerd. In enkele gevallen ontbreekt ook een duidelijk actieplan. De commissie acht internationalisering in de huidige wereld van mondiale bewegingen van groot belang. De uitgangspositie van het Nederlandse universitaire economieonderwijs is uitstekend. Het is daarom raadzaam verdere internationalisering prioriteit te geven. Hierbij is het van belang een integrale visie en bijbehorende aanpak te ontwikkelen – van selectie en opvang tot onderwijsaanpassing en navolging.

Bachelor-masterstructuur

Een eerste algemene opmerking is dat verbazingwekkend veel opleidingen overwegend nog denken in termen van één geïntegreerde opleiding van vier of vijf jaar, waarbij de ene unieke bacheloropleiding alleen in verhouding tot de andere unieke masteropleiding geacht worden zinnig tot elkaar in verhouding te staan. Dat was niet de bedoeling van de Bologna-hervorming, waarin de bachelorfase een zelfstandige afstudeergraad is. Het moge waar zijn dat studenten en werkgevers vooralsnog weinig belangstelling tonen voor de bacheloropleiding als afstudeergraad, maar dergelijke koppelingen hebben echter ook gevolgen voor de samenstelling van programma's en voor de behandeling van zijnstroom. Hier lijkt instellingoverschrijdend overleg en/of beleid nodig om de bestaande praktijk van stilzwijgende positieve discriminatie van 'eigen kweek' en moeizame laterale mobiliteit op te heffen. Zoals de commissie al eerder stelde, is zij van mening dat de instroomeisen voor een wetenschappelijke masteropleiding niet te sterk gebaseerd zouden moeten worden op de eigen bacheloropleiding. Daarnaast staat de commissie positief tegenover de invoer van 'de harde knip', mits de gevolgen hiervan nauwkeurig geobserveerd worden en de begeleiding vanuit de faculteit hierop inspeelt. Het creëren van een tweede instroommoment als reactie op deze 'harde knip' zal volgens de commissie slechts op negatieve wijze bijdragen aan de kwaliteit, met name door inbreuk te doen op de samenhang binnen de curricula. Zij adviseert om vooral in te spelen op de houding van studenten en de begeleiding die vanuit de opleiding aan studenten geboden wordt.

Een tweede opmerking heeft betrekking op het proces van differentiatie. Een eerste teken dat een dergelijk proces op gang is gekomen, is dat de instellingen voorzichtig voor uiteenlopende portefeuilles van masteropleidingen lijken te kiezen. Hier moet echter wel de kanttekening worden geplaatst dat achter afwijkende naamgevingen of uiteenlopende graden van verfijning uiteindelijk toch veelal hetzelfde type – zeer traditionele – opleidingen schuilgaan. Hier en daar is echter sprake van uitzonderingen in de vorm van unieke opleidingen. De commissie hoopt dat deze eerste tekenen van differentiatie de voorbode zijn van een verdergaand proces.

Een derde opmerking betreft de duur van opleidingen. Alle opleidingen kampen met een feitelijke studieduur die – vaak aanmerkelijk – langer is dan de nominale. De vraag is wat hiervoor de verklaring kan zijn. Enerzijds kunnen de oorzaken worden gezocht in de curricula zelf. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat de voorbereiding op en de uitvoering van scriptieonderzoek verbetering behoeven. Ook lijkt het erop alsof de – vaak ambigue – rol van praktijkstages veel opleidingen parten speelt. Anderzijds kan de langere studieduur een weerspiegeling zijn van

de voorkeuren van de studenten zelf. Veel studenten besteden minder tijd aan hun studie dan het aantal uren dat daarvoor staat. Daarnaast is het denkbaar dat ten minste een deel van de studenten een éénjarige masteropleiding te kort acht. In dat laatste geval zou nader onderzoek moeten uitwijzen dat een aanzienlijk deel van de studenten met een hoger studiepuntenaantal afstudeert.

Didactisch concept

De commissie heeft uiteenlopende didactische concepten gezien. Tussen instellingen bestaan echter opvallende verschillen in de mate waarin deze didactische concepten zijn geëxpliciteerd en – in samenhang hiermee – in de mate waarin hieruit consequenties worden getrokken inzake de inrichting van curricula. Indien de commissie een oordeel zou willen uitbrengen, dan zou zij voorkeur hebben voor didactische concepten die de studenten activeren en die met kleinere groepen werken. De commissie heeft echter moeten vaststellen dat zij geen bewijs heeft aangetroffen dat de resultaten scherp verschillen naargelang het didactisch concept. Immers: de rendementen zijn bijvoorbeeld overal vergelijkbaar laag. Deze bevinding kan mogelijk ten dele worden verklaard door zelfselectie: de verschillende didactische concepten trekken mogelijk een verschillend type instromer aan. Daarnaast is het alles behalve ondenkbaar dat verschillende didactische concepten tot andere eindkwalificaties leiden. Verder onderzoek hiernaar is gewenst. In algemene zin geldt ook hier dat op macroniveau differentiatie wenselijk is. Niet alleen geeft dat potentiële studenten de mogelijkheid de onderwijsmethode naar voorkeur op te zoeken, maar daarnaast gaat dat gepaard met de ‘productie’ op landenniveau van uiteenlopende eindkwalificaties.

6. Besluit

In dit samenvattend besluit concentreert de commissie zich op hoofdlijnen. De vele detailopmerkingen zijn te vinden in de hieraan ten grondslag liggende individuele visitatierapporten.

In algemene zin is de commissie van mening dat het onderwijs aan Nederlandse economie-faculteiten van hoog niveau is, ook in internationaal perspectief. Op grond van de bespreking van de vijf groepen van opleidingen vindt de commissie echter dat de volgende acht aspecten, in willekeurige volgorde, in de toekomst de nodige aandacht verdienen:

- De student-stafratio loopt van opleiding tot opleiding sterk uiteen zonder dat een gunstiger verhouding tot uiting komt in een kortere studieduur, hogere rendementen en/of betere resultaten.
- Ten gevolge van de uiteenlopende student-stafratio's is de mogelijkheid om aandacht te besteden aan onderzoek onevenwichtig verdeeld over (groepen van) opleidingen.
- Het onderscheid tussen bedrijfskunde en bedrijfseconomie is kunstmatig, ten gevolge waarvan de profilering van gelijkaardige opleidingen verwarring in de hand werkt.
- De ambigue omgang met praktijkstages gaat vaak gepaard met onwenselijke studievertraging.
- In enkele opleidingen is de dominantie van de beroepsgroep dermate groot geworden dat binnen faculteiten een tweedeling is ontstaan.
- De diversiteit van economieopleidingen is enorm, zonder dat de differentiëring voldoende scherp en transparant is uitgewerkt.
- In veel opleidingen is een conservatieve opvatting van de economische wetenschappen dominant, met vrij weinig ruimte voor andere dan neoklassieke benaderingen.
- De langere studieduur kan impliceren dat studenten een éénjarige masteropleiding de facto te kort vinden.

Uiteraard is niet elk aspect van evenveel belang voor iedere opleiding of instelling. Dat laat onverlet dat bijna alle opleidingen en instellingen in meer of mindere mate aan deze aspecten zouden moeten werken.

Het algemene oordeel van de commissie over de opleidingen is positief: alle curricula voldoen aan de minimumvereisten van een academische opleiding en in een aantal gevallen hebben wij een 'best practice' gezien. In uitzonderlijke gevallen heeft de commissie zelfs praktijken aange troffen die ook internationaal tot voorbeeld kunnen dienen. De sterkten die de commissie hier graag willen benadrukken, zijn dat (a) het Nederlandse universitaire economieonderwijs in het algemeen van hoog niveau is, met (b) aandacht voor de samenhang met onderzoek, (c) vrijwel overal zorg voor de verdere uitbouw van de infrastructuur rond de verbetering van de onderwijskwaliteit en (d) een adequate organisatie in de sfeer van studentenopvang en -begeleiding. Instellingen kunnen van elkaar leren door kennis te nemen van enkele goede praktijken in de sfeer van 'massale kleinschaligheid', strakke schakelprogramma's, systematische kwaliteitszorg en internationalisering.

Daarnaast wil de commissie ook graag enkele aspecten onder de aandacht brengen waarvan zij meent dat die in de nabije toekomst aandacht verdienen:

- Hoewel de eerste stappen zijn gezet, is het proces van differentiatie nog lang niet voltooid. Zowel op inhoud als vorm is het wenselijk dat instellingen vooral investeren in oplei-

dingen waarmee zij zich in positieve zin van de elkaar beconcurrerende collega's kunnen onderscheiden. Uiteraard is een gemeenschappelijk fundament onvermijdelijk, gezien de gedeelde disciplinaire oriëntatie op de (bedrijfs)economie. Daarbinnen is differentiatie via gespecialiseerde opleidingen die aansluiten bij de (onderzoeks)sterkten van de instelling uitstekend mogelijk, vooral via gerichte masteropleidingen. Binnen bacheloropleidingen moet het brede karakter daarvan worden gewaarborgd.

- De kwaliteitszorg kan verder worden verbeterd door werk te maken van vooral vakoverstijgende evaluaties, alsmede themagericht en verdiepend onderzoek naar specifieke onderwijsaspecten. Hierbij is systematische dataverzameling en -analyse van evident belang, evenals ruimhartige openbaarmaking van evaluatiegegevens. Zodoende zou de veelgeprezen onderzoeksattitude ook zijn weg vinden naar de eigen onderwijsactiviteiten.
- De aanloop naar en uitvoering van onderzoeksactiviteiten in de context van scriptieactiviteiten zijn voor verbetering vatbaar. De systematische inbedding van training van alle relevante onderzoeksvaardigheden door het hele curriculum heen kan verder worden versterkt. Daarnaast moeten de scriptievereisten scherper en preciezer worden geformuleerd.
- Veel opleidingen zijn nog geënt op de oude filosofie van een doorlopend vierjarig programma. Dat leidt tot positieve discriminatie van eigen studenten en tot een teleurgestelde zijinstroom.
- In veel faculteiten bestaat een dubbele tweedeling tussen academisch georiënteerde en beroepsgerichte opleidingen met een sterke en zwakke onderzoeks-inbedding. Een dergelijke tweedeling is ongewenst.

Nabeschouwing

In deze nabeschouwing wil de commissie graag kort haar ervaringen met de visitatieprocedure delen.

Het ontbreken van opleidingen in de beoordelingsprocedure

De visitatie is opgezet en uitgevoerd voor opleidingen waarvan de termijn van accreditatie binnenkort verstrijkt. Sommige economieopleidingen volgen echter een andere accreditatiecyclus. Deze zijn onlangs nog beoordeeld en komen niet in deze ronde voor. Daarom ontbreekt het zicht op het volledige spectrum van economieopleidingen in Nederland. De commissie kan om deze reden geen totaaloordeel geven, of het ontbreken van bepaalde specialistische opleidingen detecteren. Het zicht wordt verder vertroebeld door het kunstmatige onderscheid tussen bedrijfseconomie en bedrijfskunde. De vraag is of op deze manier optimaal gebruik wordt gemaakt van de tijd en deskundigheid van de commissie. Immers: juist van een systematische vergelijking van alle opleidingen binnen een specifiek domein gaat extra meerwaarde uit.

De visitatieprocedure

Het beoordelen van 63 opleidingen is al moeilijk, maar wordt bovendien verder sterk bemoeilijkt door een teveel aan bureaucratische eisen.¹¹ Van elke opleiding moeten 21 facetten worden beoordeeld. Elk apart oordeel moet ook worden gemotiveerd, terwijl deze beoordelingen regelmatig juist een configuratie-achtig geheel vormen. Op deze wijze ontstaan veel lijvige rapporten, die telkens ook weer door de betrokken opleidingen en door de NVAO moeten worden gelezen en kritisch geanalyseerd. De commissie vraagt zich af of een lichtere, of in ieder geval meer globale en daardoor minder bureaucratische, vorm van rapportering kan volstaan. Een weloverwogen en beargumenteerd oordeel van een commissie van deskundigen over de plussen en minnen van een opleiding moet voldoende kunnen zijn. Binnen het huidige protocol wordt het oordeel in een keurslijf gewrongen, waarmee oordelen over niet in het NVAO-kader opgenomen aspecten vaak onmogelijk een plaats kunnen krijgen, terwijl de oordelen over de 21 facetten in sterke mate in een formeel keurslijf worden gegoten. In dit verband kunnen de plannen omtrent een combinatie van een algemene accreditatie van de instelling in combinatie met een lichtere variant voor specifieke opleidingen mogelijk soelaas bieden.

Het zwaard van Damocles

De commissie heeft de indruk gekregen dat de uiteindelijke accreditatieprocedure dermate rigide is geworden dat visitatiedeskundigen zich gedwongen zien oordelen te inflateren en omfloerst taalgebruik te hanteren om te voorkomen dat constructieve kritiek in de handen van NVAO het karakter van een zwaard van Damocles krijgt. Ook bij instellingen en opleidingen impliceert deze dreiging dat wordt geopteerd voor een risicomijdende strategie die ten koste gaat van eerlijkheid en transparantie. Deze onproductieve bijeffecten van de NVAO-werkwijze kunnen worden geredimeerd door niet alleen met rode kaarten te werken, maar ook met gele. Dat wil zeggen: bij een onvoldoende op bepaalde facetten volgt niet direct een terugtrekking van de accreditatie, maar eerder een aanduiding van een periode waarbinnen de betreffende opleiding de betrokken facetten in voldoende mate moet verbeteren. Op deze manier wordt

¹¹ Ten dele wordt de complexiteit vergroot door het veld zelf, met instellingen die een veelheid van separate opleidingen aanbieden.

het leereffect van de visitatieprocedure ook aanmerkelijk sterker, inclusief een expliciete verbetercyclus. Zij staat dan ook positief tegenover de invoer van de wettelijke verbeterperiode (per 1 januari 2011), die tot nu toe ontbrak.

Eenduidige en uniforme informatie

De zelfstudies bevatten veel cijfermateriaal, dat vaak op moeilijk of niet navolgbare wijze tot stand is gekomen. Omdat daarnaast instellingen eigen definities en rekenmethoden introduceren, is de vergelijkbaarheid van het geleverde materiaal gebrekkig. Een aansprekend voorbeeld hiervan zijn de zogenaamde ‘cohortrendementen’. Deze zouden een cijfermatig beeld moeten geven van de voortgang en het slagingspercentage van groepen studenten vanaf hun eerste aanmelding voor de opleiding. Dit houdt in dat studenten die overgaan naar een belovende opleiding, het rendement verlagen. Dat strookt niet noodzakelijkerwijs met de werkelijkheid van het rendementsprobleem. Bovendien is deze definitie verwarrend, met name voor opleidingen met een de facto gezamenlijk eerste jaar, waarna overstap naar een andere opleiding slechts een formaliteit is. Een extra verwarrende factor bij het geven van rendementsgegevens is de realiteit van de ‘zachte knip’, waarbij studenten pas hun bachelordiploma halen nadat zij al een (groot) deel van de masteropleiding hebben gevolgd. Het kan zodoende dus voorkomen dat een student bijvoorbeeld vijf jaar over zijn bacheloropleiding doet, maar vervolgens in drie maanden zijn masterdiploma haalt. Ook worden de rendementsgegevens per opleiding, faculteit of universiteit vaak op een verschillende wijze berekend en weergegeven, waardoor het vergelijken van opleidingen tussen universiteiten zeer moeilijk – en zelfs onmogelijk – wordt. De ene opleiding geeft rendementen na het bindend studieadvies (BSA), terwijl andere de rendementen berekenen van de oorspronkelijke cohort in het eerste jaar. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat visitatiecommissies sterk geholpen zouden zijn indien het protocol voor alle relevante kengetallen uniforme definities en berekenmethoden vastlegt.

BIJLAGEN

Bijlage 1 Universiteiten en opleidingen visitatie Economie 2009

Instelling	Opleiding	CROHO
Wageningen Universiteit	Bachelor Economie & Beleid	50101
Rijksuniversiteit Groningen	Bachelor Economics and Business Economics	50950
	Bachelor Econometrics and Operations Research	56833
	Bachelor Accountancy en Controlling	50643
	Bachelor Bedrijfseconomie	50674
	Bachelor Fiscale Economie	56402
	Master Accountancy and Controlling	60643
	Master Econometrics, Operations Research and Actuarial Sciences	60646
	Master International Economics and Business	60648
	Master Economics	66401
	Master Fiscale Economie	66402
Erasmus Universiteit Rotterdam	Bachelor Economie en Bedrijfseconomie	50950
	Bachelor Econometrie en Operationele Research	56833
	Bachelor Fiscale Economie	56402
	Master Fiscale Economie	66402
	Master Econometrics and Management Science	60079
	Master Economics and Business	60652
	Master Economics and Informatics	60951
Universiteit van Amsterdam	Bachelor Actuariële Wetenschappen	56411
	Bachelor Econometrie en Operationele Research	56833
	Bachelor Fiscale Economie	56402
	Master Accountancy and Control	60900
	Master Actuariële Wetenschappen	66411
	Master Business Economics	60901
	Master Econometrics	60177
	Master Economics	66401
	Master Fiscale Economie	66402
	Master Operations Research and Management	60904
Universiteit Maastricht	Bachelor Economics and Business Economics	50950
	Bachelor Econometrics and Operations Research	56833
	Bachelor Fiscale Economie	56402
	Master Financial Economics	60321

Master International Economic Studies	60014
Master Econometrics and Operations Research	60307
Master Fiscale Economie	66402

Universiteit van Tilburg

Bachelor Economics	56401
Bachelor Econometrie en Operationele Research	56833
Bachelor Fiscale Economie	56402
Bachelor Economie en Bedrijfseconomie	50950
Bachelor Bedrijfseconomie	50750
Master Mathematical Economics and Econometric Methods	60056
Master Operations Research and Management Sciences	60057
Master Quantitative Finance and Actuarial Sciences	60058
Master Accounting	60059
Master Accountancy	60060
Master Financial Management	60061
Master Investment Analysis	60062
Master Marketing Management	60063
Master Marketing Research	60064
Master Logistics and Operations Management	60065
Master Strategic Management	60066
Master International Economics and Finance	60067
Master Economics	66401
Master Fiscale Economie	66402
Master Economics and Finance of Aging	60898
Master International Business	60019

Vrije Universiteit Amsterdam

Bachelor Economie en Bedrijfseconomie	50950
Bachelor Econometrie en Operationele Research	56833
Master Accounting & Control	60047
Master Economics	66401
Master Marketing	60048
Master Finance	60046
Master Econometrics and Operations Research	66833